
L'ART MILITAR AL *TIRANT LO BLANC*

Martí de Riquer

Universitat de Barcelona

e-mail: riquer@ub.edu

Reedició article de 1973 / Publicació en línia: 17 juny 2013

Resum

El *Dotzè del Chrestia* d'Eiximenis és una excel·lent guia per a la comprensió d'alguns aspectes militars del *Tirant lo Blanc*. L'autor de l'article suposa que Joanot Martorell, el llegí i devia compulsar els seus ensenyaments amb la seva pròpia experiència militar. Un cop Tirant s'ha fet famós a Anglaterra, vénen els episodis mediterranis, on el protagonista és nomenat Capità imperial i general de la gent d'armes i de la justícia de l'Imperi grec. En aquests episodis no tot són batalles campals i combats entre forces oposades, sinó també una descripció acurada de determinats enginys de guerra i de recursos hàbils i intel·ligents per a sortir de situacions difícils, que Martorell especifica i descriu amb un admirable detallisme. Els nombrosos exemples de certes tàctiques apareixen també en el *Dotzè* en els capítols dedicats a les coses militars i guerreres. I encara que això no permet assegurar amb total certesa que Martorell s'hagi inspirat en Eiximenis, ens corrobora, una vegada més, que el *Tirant lo Blanc* és una novel·la fermament fonamentada en una realitat autèntica o, si es vol, que és un ver document d'una època.

Paraules clau: Tirant lo Blanc, Joanot Martorell, *Dotzè del Chrestia*, tàctiques militars, mesura i realisme.

Abstract

The *Dotzè del Chrestia* by Eiximenis provides an excellent guide for the understanding of several military aspects of the *Tirant lo Blanc*. The author of the following paper suggests that Joanot Martorell read it and corroborated its teachings with his own military expertise. Once Tirant had made himself known in England, the Mediterranean chapters follow, where the main character is appointed imperial captain and general of the men-at-arms and the justice of the Greek Empire. Not everything is about pitched battles and combats between opposing forces, there is also room for war stratagems, skilful and cunning resources to escape difficult situations that Martorell recounts and describes with unparalleled attention to detail. The abundant examples offered by the following paper appear also in the chapters the *Dotzè* devotes to military and war matters. And although that fact by itself does not ensure that Eiximenis inspired Martorell, it confirms that the *Tirant lo Blanc* is a novel firmly grounded in a genuine reality, a true document of its time.

Key Words: Tirant lo Blanc, Joanot Martorell, *Dotzè del Chrestia*, war tactics, moderation and reality.

Pròleg de la Dra. Isabel de Riquer

El dia 28 d'octubre de 1969, a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona, fou commemorat el desè aniversari del traspàs del gran poeta, humanista i professor a la Universitat Autònoma, Carles Riba (1893-1959), amb un acte acadèmic presidit per la senyora Clementina Arderiu, Vda. Riba, acompanyada pel senyor degà de la Facultat de Filosofia i Lletres, doctor Joan Maluquer de Motes, pel doctor Jordi Rubió i Balaguer, pel poeta J. V. Foix, pel professor Eduard Valentí i Fiol i pels doctors Josep Alsina i Antoni Comas, directors, respectivament, dels departaments de Filologia Grega i de Filologia Catalana, organitzadors de la commemoració.

En obrir-se la sessió foren llegides nombroses adhesions i, tot seguit, el senyor degà va donar la paraula als professors doctor Josep Alsina i Eduard Valentí, al poeta J. V. Foix, i al doctor Jordi Rubió, qui va evocar, d'una manera impressionant, la lectura de la tesi doctoral de Riba l'any 1938, en plena guerra civil. En el seu parlament de cloenda, el degà, doctor Maluquer, va manifestar que aquella reunió era un clar testimoni de com seguia viu l'esperit de la Universitat Autònoma, de la qual Carles Riba n'havia estat un dels seus mestres més il·lustres, i que l'actual Universitat de Barcelona volia esdevenir hereva i continuadora del seu esperit.

Com a record i perpetuació d'aquell emocionant acte es va acordar la publicació d'una miscel·lània. El llibre *In Memoriam Carles Riba (1959-1969)*, que va sortir l'any 1973 publicat per l'editorial Ariel, l'Institut d'Estudis Hel·lènics i el departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona, constitueix un volum força original en molts sentits. S'inicia amb una poesia de la vídua del poeta, Clementina Arderiu, intitulada "L'esperança encara" i segueix amb quarantaset assaigs -els "Estudis"- redactats per estudiosos i amics del poeta que tracten temes molt variats de filologia catalana, francesa, grega, llatina, anglesa, italiana, etc., d'èpoques antigues i contemporànies. *L'Homenatge literari* està constituït per quaranta-quatre composicions dedicades a Riba i escrites pels més reconeguts poetes de tot l'estat espanyol. Aquesta miscel·lània té la particularitat d'inserir, entre les quasi sis-centes pàgines de que consta, deu làmines amb dibuixos d'Antoni Tàpies, Joan Miró, Joan Rebull, Rafael Benet, Joaquim Sunyer i Francesc Domingo, autor també de la bella figura femenina de la coberta. Dues fotografies de moments de la vida del poeta, una nodrida taula d'adhesions i la bibliografia de Carles Riba clouen el volum.

L'agost de 1931 Martí de Riquer va escriure a la revista *Juventus* un elogi entusiasta de la poesia de Carles Riba en un breu comentari sobre *Les Estances*; i pocs anys després, a *La Publicitat*, va defensar (en contra el criteri d'alguns crítics) que si la poesia a Catalunya es trobava en plena puixança era gràcies, entre d'altres, a Carles Riba, a qui considerava «un dels nostres grans poetes i eminent humanista [...] la seva activitat endegada per altres vies, produeix obres

excel·lents i insuperables». Al llarg d'aquells anys, ambdós van coincidir sovint a les tertúlies de l'Ateneu i a la Fundació Bernat Metge, on Martí de Riquer va rebre de Riba classes de grec clàssic. L'amistat i el respecte van continuar inalterables fins a la mort del poeta.

En el llibre *In Memoriam Carles Riba (1959-1969)* l'article de Martí de Riquer "L'art militar al Tirant lo Blanc" ocupa les pàgines 325-338.

L'ART MILITAR AL *TIRANT LO BLANC*

En un moment de la llarga narració de les proeses de Tirant a la cort anglesa que fa el seu jove company Diafebus a l'ermita del vell comte de Varoic, aquest, interrompent la descripció de tantes batalles singulars, posa una qüestió al seu auditori: «Vejam vosaltres, cavallers qui sou jóvens e sabents en l'exercici de les armes, qual estimaríeu més: ¿ésser fort e no destre ni ginyós, o molt destre e ginyós e no fort?». La pregunta queda sense resposta, tot i que «entre aquells cavallers que allí eren hagué de moltes opinions» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 73, I, p. 256). L'ermità, evidentment, ha plantejat el problema en uns termes disjuntius que impossibiliten que un cavaller amb un mínim de dignitat es decanti vers un costat o vers l'altre, car ningú no confessarà que prefereix ésser fort a canvi de no ésser destre o que s'estima més ésser destre a canvi de no ésser fort. Aquest punt de casuística cavalleresca troba una admissible resposta en altres capítols del *Tirant*: «en les guerres més val aptesa que fortalesa» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 23, I, p. 155), i «en la guerra totes coses d'astúcia aprofiten molt als hòmens gueiters» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 315; II, p. 281). "Valer més" o "aprofitar" no exclouen l'alternativa no preferida. Amb tot, aquestes idees que donen a l'aptesa, al giny i a l'astúcia un valor superior a la força física sorprenden el lector de novel·les cavalleresques medievals, ja que en llurs herois més coneguts i admirats, des de Lancelot del Llac fins a Amadís de Gaula, el coratge i el vigor personal constitueixen la base de l'essència del cavaller, el qual, és cert, pot ésser "assenyat", però sempre en la mateixa mesura ha d'ésser fort. El vell tòpic "fortitudo et sapientia", que ja fa anys estudià Ernst Robert Curtius (CURTIUS 1955, p. 242-254), suposa el perfecte equilibri entre les dues virtuts, equilibri que, en la vella *Chanson de Roland*, és assolit gràcies a la conjunció dels dos joves herois: «Rollant est proz e Oliver est sage» (vers 1093).

Però hi ha més. Dialogant l'emperador de Constantinoble amb Tirant, aquest li diu que «la guerra guerrejada ha mester tres coses, e si l'una d'aquestes defall, la guerra no es pot fer». L'emperador li pregunta quines són aquestes tres coses, i el cavaller respon: «gent, argent e forment» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 123, I, p. 390). Dificilment el protagonista d'un "roman arthurien" o d'un "libro de caballerías" hauria donat una resposta tan pragmàtica i tan colpidorament moderna.

Uns vuitanta anys abans, a la mateixa ciutat de València, un franciscà gironí escrivia: «Sobre totes les coses los cavallers usen de cauteles en llur combatre, car, com diu l'Escriptura “Melior est sapientia quam arma bellica”, e vol dir que més val, en guerra, seny que armes».¹ La citació de l'Eclesiastès (9,18) ha estat interpretada una mica forçadament per tal d'encaixar bé en l'argumentació del docte escriptor, el qual, una mica més amunt, ha adduït uns consells als militars d'un tal rei Leandri, el vuitè dels quals és: «que sobretot haguessen astúcia, art e enginy a usar d'armes, car, après Déu, aquí està tot». Amb aquests conceptes inicia fra Francesc Eiximenis els nombrosos i interessantíssims capítols que dedica a les coses militars i guerrerres en aquell magnífic *Dotzè del Chrestia* que, per a vergonya de tots, no compta amb una edició moderna. Aquests capítols d'Eiximenis, que en algun aspecte foren examinats pel P. Andreu Ivars (IVARS 1923, p. 228-231; IVARS 1925, p. 350-364) i per Luis Monreal (MONREAL 1971), constitueixen una excel·lent guia per a la comprensió d'alguns aspectes militars del *Tirant lo Blanc*, i, essent tan conegut i divulgat el *Dotzè del Chrestia*, crec que podem suposar que Joanot Martorell, home de tantes i tan diverses lectures, el llegí amb atenció i devia compulsar els seus ensenyaments amb la seva experiència militar. Hauré de recórrer, doncs, molt sovint a Eiximenis, per a comentar passatges del *Tirant*.

Fra Francesc Eiximenis, evidentment, no era home de guerra ni tenia cap pràctica en les armes. Però, com en tants aspectes de la vida contemporània, la seva fina percepció suplía una experiència personal, i com a punt d'observació tenia l'ambient de la València que el voltava, plena de cavallers bregosos, constantment dividits en bàndols i llançats als deseiximents i a les batalles a ultrança. Com sempre, Eiximenis, per a aquests capítols militars, maneja una bibliografia bàsica, com és ara els *Stratagemata* de Juli Frontí i l'*Epitoma rei militaris* de Vegeti, la *Summa de casibus* d'Astens d'Ast, el *De re militari et duello* de Paris de Puteo, el *De batalla* o *Libellus de batallia facienda*, ordenances reials sobre la marina, disposicions de furs, etc., o sia el material més corrent i que més a mà podia tenir. Però, al costat d'aquestes fonts clàssiques i normals, Eiximenis, com fa tan sovint, ens sorprèn amb llargs passatges, de vegades capítols sencers, que afirma que procedeixen d'escrits o consells d'autors ben singulars o insospitats. Ja estranya que un capítol comenci: «Enterrogat lo gran e famós cavaller Godofré de Billó què fa lo cavaller que ell sia infortunat en armes, respòs que los següents pecats» (cap. 218); i un altre així: «Posa aquell gran soldà Saladí que cascun bon cavaller devia saber...» (cap. 271). Però encara estranya més quan hom troba en aquesta secció del *Dotzè* que aquells cavallers arturians de les novel·les, famosos en armes i en amors, i per això darrer blasmat per fra Antoni Canals, esdevenen, per a Eiximenis, autors de tractats d'art militar: «Tornant al principal propòsit del fet de les armes, posa aquell famós cavaller Tristany de Leonís...» (cap. 222); «Posa encara al dit propòsit les següents regles e

¹ Francesc Eiximenis, *Dotzè del Chrestia o Regiment de prínceps e de comunitats*. Cito per l'edició de València del 1484, sobre l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya de Barcelona, i faig referència als capítols. Aquestes dues primeres citacions pertanyen al capítol 213. Aquesta part del *Dotzè* ha d'ésser posterior a l'any 1380 (ja que al capítol 230 llegim: «... en temps del rei Carles, rei de França, pare d'aquest que hui regna ...»), o sia Carles V, mort el 16 de setembre del 1380) i anterior a l'any 1387 (ja que al capítol 575 diu: «lo senyor rei En Pere, que vui regna ...»), i Pere el Cerimoniós morí el 5 de gener del 1387).

documents Lancelot, famós cavaller, segons que posen les histories gal·liques» (cap. 215); «Nota ací que posa lo gran cavaller Galvany que quan són molts qui en camp clos entren...» (cap. 331); «Galeàs, famós cavaller, sí posa en lo seu Tractat de Batalles que quatre espècies hi havia de batalla» (cap. 228); «Lo gran cavaller Palomides posa aquesta regla general per a tot bataller...» (cap. 229). Hi trobem també, com a teòric de l'art militar, l'Olivier de la *Chanson de Roland*: «Notà lo famós cavaller Oliver, comte de Savoia e companyó del gran cavaller Rotlan, e dix que en alguns casos los pocs comunament soberguejaven als molts» (cap. 230); i, anant encara més lluny, no hi manca l'autoritat d'un heroi homèric: «Sobre lo qual dubte respòs lo famós cavaller Ulixes posant los següents punts» (cap. 287). Que Ulisses hagi esdevingut un "cavaller" és cosa que està d'acord amb la mentalitat medieval, i n'hi ha prou amb llegir el *Roman de Troie* per a comprovar que Eiximenis roman fidel al seu temps. Però en l'albada del Renaixement a les nostres lletres, quan Bernat Metge ja pot ésser considerat un humanista, fra Francesc Eiximenis, amb tota gravetat, comença un capítol amb el paràgraf següent:

Lo famós cavaller, rei de Creta, apellat Júpiter, fill de Saturnus, qui posà nom Europa a la terça part del món, lla on nós habitam, de present, e açò per amor d'Europa, filla d'Aggenor, rei de Líbia, la qual ell furtà en temps, del qual nasqué Hèrcules, qui fon famós cavaller e nodrit en Tebes, ciutat de Grècia, e sots lo qual Júpiter foren fetes al món grans e assenyaldes cavalleries, aquest Júpiter, tractant pregonament de fet d'armes, si posà alguns instruïments qui són reputats fort alts e bons per aquells qui entenen en armes (cap. 233)

Encara que el problema de les fonts d'Eiximenis és molt lluny de poder ésser estudiat com mereix, per manca d'edicions modernes de les seves obres, hom podria aventurar que el framenor gironí disfressa amb noms de cavallers novel·lescos teories, principis i consells d'art militar que ha reunit no tan solament a base de les seves lectures, ans encara a través de llargues converses amb militars del seu ambient. En una altra ocasió vaig tenir l'oportunitat d'assenyalar que el breu capítol del *Dotzè* sobre «quines armes porten los hòmens armats d'aquest temps» és un document de gran valor en el qual és descrit un abillament que correspon gairebé exactament a la famosa armadura conservada al castell de Churburg (Tirol), datada entre els anys 1380 i 1390, i que el nostre escriptor hi fa esment del rest de cuirassa, element importantíssim en l'evolució de l'armament personal i que, quan escrivia aquell capítol, era una autèntica novetat a Europa (DE RIQUER 1968, p. 73-80). Però hi ha en aquesta secció del *Dotzè* un altre capítol, el 274, «qui posa manera de batallar a peu segons escots e anglesos», que tot seguit crida l'atenció del lector per la impressió que produeix de cosa viva i immediata i en el qual es troben disposicions, armament, moviments tàctics i tipus de combatre que foren emprats pel Príncep Negre d'Anglaterra en la batalla de Nájera (3 d'abril del 1367). Recordem que l'exèrcit que hi fou vençut, el d'Enric de Trastàmara, comptava amb reforços procedents de la Corona d'Aragó, i que la seva ala dreta era comandada per Alfons, comte de Dènia, que hi fou fet presoner i dut a Anglaterra, on vint-i-cinc anys

després el seu rescat era encara objecte de llarg litigi (ROGERS 1962, VI, p. 74-108; ROGERS 1963, VII p. 53-78).² Els valencians que lluitaren a Nájera, entre ells el poeta Pere March (pare d'Ausiàs), també fet presoner, pogueren ésser bons informadors d'Eiximenis de la manera de batallar que «los escots novellament en nostres temps han trobada», la qual el docte franciscà descriu amb gran cura per tal com el *Dotzè del Chrestia* és dedicat, precisament, a Alfons, comte de Dénia, comandant de l'ala dreta de l'exèrcit vençut a Nájera.

No tota la doctrina militar exposada per Eiximenis és saber llibresc, i en aquests capítols del *Dotzè* més d'una vegada trobem curioses observacions que almenys revelen un coneixement bastant directe de les coses. No vull deixar de remarcar un exemple ben curiós. Els qui estudien l'armadura medieval, carcassa de couro i de ferro que embolicava totalment el cos del cavaller, no ens expliquen com s'ho feien aquests homes d'armes, que havien d'anar així abillats hores i dies, per a realitzar certes operacions fisiològiques que hom no pot encomanar a altri. Eiximenis ens en dóna la resposta: «És permès, segons fur d'Espanya, als batallants així, que porten molt cotó dins les bragues per tal que, si volen urinar, que urinen dins ses bragues» (cap. 332), solució semblant a la que avui s'aplica als astronautes i hom ha aplicat tostemps a les criatures de bolquers.

La guerra bacteriològica és, en certa manera, prevista per Eiximenis, quan explica que Alexandre de Macedònia, quan no podia emparar-se d'una ciutat assetjada amb els mitjans normals,

feia pendre la urina de tot l'estol dels homens e de les bèsties, e feia-ho mesclar ab la femta dels hòmens, e puis feia-ho bullir; e d'aquella hòrrea confecció feia'ls en gitar dalt per la cara e per les barbes ab moltes caces; e ultra l'escaldadura per vigor del sol, retia lo mur e el lloc on caïa així pudent que negun no hi podia aturar, així que los mesquins dels assetjats, qui es veien així turmentats per ginys e per sagetes en lo cos, e per pols en los ulls, e per pudors en lo nas, e per escaldadura per tot lo cos de les dites licors bullents, qui tots los escaldaven, quasi desesperats retien lo lloc (cap. 295)

Tirant lo Blanc, quan decideix d'anar a Constantinoble per defensar l'imperi grec, diu d'ell mateix: «Per bé que la fortuna m'haja consentit, e em sia estada amigable, e la pròspera ab la planeta de Març, en la qual jo naixquí, m'ha volgut dar victòria, honor e estat, no cové a mi presomir més que la fortuna no m'ha donat» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 116, I, p. 368). Eiximenis, en enumerar les “maneres” que «tenien los romans, en llur temps, a fer bons cavallers», diu que:

la primera sí és consideració de la constel·lació sobre la nativitat de l'hom, car tal influència o esguard celestial pot haver hagut lo fadrí quan neix que serà gran cavaller o no serà bo a res; per què posa Geber en los seus juís astròlegs, que tots los marciais són aptes a batallar, e açò segons més o menys segons que la planeta apellada Març, los és pus poderosa en llur nativitat (cap. 224)

És, ja ho sabem, una idea mil vegades repetida; però val la pena de recordar que Plaerdemavida, quan, al nord d'Àfrica, fa un llarg parlament a Tirant abans de donar-se-li a conèixer, addueix la

² Publica el text íntegre, llatí, de l'interessant procés que suscità el rescat del comte de Dénia.

mateixa autoritat que Eiximenis: «Mira què diu un poeta nostre apellat Geber...» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 355, II, p. 362). Escau també a la vida militar i amorosa de Tirant lo Blanc, tan agitada i tan plena d'alteracions, aquella màxima que retreu Eiximenis: «D'armes e d'amors, a un plaer cent dolors» (cap. 226).

Com és sabut, Tirant lo Blanc és nomenat Capità imperial i general de la gent d'armes i de la justícia de l'Imperi grec, i, al final de la novel·la, Primogènit i Cèsar de l'Imperi. Normalment és dit Capità, i té a les seves ordres el Gran Conestable de Grècia, dignitat que de primer ostenta el comte de Bitímia, passa després a Diafebus i finalment, quan aquest és fet presoner, a misser Adedoro. Segons la terminologia usada per Eiximenis, Tirant reuniria les condicions pròpies del Príncep i del Conestable. El docte franciscà escriu: «Aprés la persona del Príncep és en tot estol [exèrcit] de valor lo Mestre de la cavalleria, qui així mateix s'apella Conestable» (cap. 236); i amplia, poc després:

Lo dit Mestre era així apellat per los grecs e per los romans, mas per los caldeus e persans era dit Príncep de la Cavalleria; per los francesos és apellat Senescal o Prevost; per los espanyols és dit Conestable. E ab aquest nom s'acorden més los del regne d'Aragó, segons llurs estatuts e costumes, e així l'anomenarem comunament davall. Aquest, segons estatut d'Aragó, deu ésser fill de rei o acostat al rei per sang, per honrar lo dit ofici, e deu ésser tostemps cavaller ans que sia posat en lo dit ofici; que en cas que en lo llinatge reial no hi sia trobat qui hi sia bastant, deu hi ésser posat d'altre de les pus notables cases del regne, per reverència de l'ofici. Aquest ... deu ésser hom lleial e verdader (cap. 237)

Tirant, en un imperi grec on manca hereu mascle i destinat a esdevenir marit de la princesa Carmesina, equival en dignitat militar al Conestable d'Eiximenis.

Tirant lo Blanc ofereix un *currículum vitae* que respon a una realitat del segle XV, on són tan freqüents els casos de joves que feren de cavallers errants i, adquirint així prestigi, esdevingueren capitans que comandaven grans exèrcits de terra o estols de mar. La línia seguida per Guillaume du Chastel, Jacques de Lalaing o Pedro Vázquez de Saavedra és la del protagonista de Joanot Martorell: a Anglaterra es dona a conèixer per les seves victòries singulars en camp clos, i aquest prestigi li permet de convertir-se en capità de nombroses gents d'armes. Com a bon general (si ens és permès de donar-li aquest nom) coneix no tan solament l'art de la guerra en terra i en mar, ans encara quins són els bons soldats. Per tal de saber quins són els valents i quins els flacs, dona aquest consell:

Feu tocar alarma, e feu demostració que enemics vénen, e com seran en lo camp, descavalcau e anau tocant a cascú los esperons, e si els porten fluixos, deixau-los estar; si els porten estrets, d'aquells me donau, car aquests tals no pot ésser no sien bons e virtuosos en les armes (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 164, I, p. 571)

Quan Martorell explica que la gent de «la terra d'Enedast» educa els infants des de petits amb un espartà sistema de fer bons soldats i que «lo darrer ofici que els mostren és carnisser, perquè s'aveen a esquarterar la carn e no hagen temor de menejar la sang, e ab tal ofici tornen cruels» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 238, II, p, 123), recorda allò que Eiximenis propugna per a la formació del guerrer:

E ja a catorze anys faràs que començ l'hom d'armes a exercitar si mateix, e elegiràs hòmens espatluts, colèrics, magres en la cara, ab grans pits e espatles, ab poc ventre e ab estretes anques, ab ulls vius, ab lo cap dret, ab les mans dures; e si d'oficis especials los has a elegir, no elegesques pescadors ne caçadors ne hòmens molls, mas ferrers, fusters, carnisser e pedrers, e caçadors de porcs salvatges, e hom de vergonya qui tema e es confona fugir (cap. 217)

Tirant, bon coneixedor de les febleses del soldat, espera que uns moros assedegats siguin «ben farts d'aigua», car així no poden córrer gaire, per fer-los presoners (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 133, I, p. 429), recurs elemental i efectiu, com ho és també aquell d'exposar un rei enemic presoner als trets dels qui assetgen una ciutat (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 321, II, p, 206). Aquest tipus senzill de guerrear, que no arriba a la categoria de giny, és constant a les pàgines bèl·liques del *Tirant lo Blanc*, i li atorga una eficaç naturalitat. Alguna vegada, i en aquest cas sempre és un recurs de l'enemic, els procediments són poc dignes. Recordem aquell cavaller que combat amb Tirant en batalla singular i que «portava l'arnès de les cames de paper engrutat cobert de fulla d'argent, que pròpiament paria arnès de cama e de cuixa» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 731, I, p. 255). Com és sabut, al segle XV les defenses de cama i de cuixa eren de ferro o d'acer, la qual cosa les feia molt apropiades per a lluitar a cavall; quan hom ho feia a peu, en canvi, com en aquest cas, llur pesantor dificultava el moviment i fatigava. L'enemic de Tirant s'havia fet confeccionar unes cuixeres i gamberes de cartró, les quals, folrades de paper d'estany, semblava que fossin metàl·liques. Comprendrem millor aquest recurs si advertim que caminar amb les extremitats inferiors armades era tan feixuc que Alfons el Magnànim, evidentment amb intenció de penitent, anunciava el 20 de desembre del 1419 que es proposava de «muntar a Nostra Dona de Montserrat, e havem a muntar la costa ab arnès de cama e de cuixa» (GIMÉNEZ SOLER 1909, p. 24).

En la part dedicada a Guillem de Varoic aquest expert cavaller demana a la comtessa que li trameti dues grans bótes «que són plenes de llavors d'espínacs» que es guarden en la cambra de les armes del castell; «après féu portar la llavor dels espínacs en lo portell [de la ciutat] e llançaren-los per terra, a fi que, com los moros passassen, los se ficassen per los peus; e així fon fet». I, en efecte, en arribar l'atac, els moros, «com foren dins lo dit portell, que per altra part passar no poden, ficaven-se aquells grans de coure per les soles dels peus» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 24, I, p. 157-158). El lector actual que es cregui que aquests espínacs són la coneguda planta que

es menja com a verdura no entendrà absolutament res d'aquest giny de guerra. Eiximenis, enumerant tot un seguit de "cauteles", escriu:

procurar-li [a l'enemic] pols per la cara, esguardant al vent o girant-li lo sol, e açò l'empatxa a veure; o donant-li colp sobtós per lloc perillós, o gitant-li gran bram, quasi qui parla a altre qui estiga detràs, o procurar-li que es gir o que es tema de queucom, o sembrar-li per terra grans d'espines o d'espínacs vers o de ferro... (cap. 216)

Més endavant, aplegant «alcuns avisaments qui poden procurar victòria», escriu que és avantatjós atreure l'enemic «a llocs estrets, aspres e no coneguts, o a llocs fangosos e aiguals, o a llocs on ha sitges o ribassos e embaussos o a lloc on ha sembrat grans d'espínac o claus o qualche altra malesa» (cap. 269). Com eren aquests espínacs, ho explica clarament, el segle XIII, la *Primera Crònica General* d'Alfons el Savi de Castella, en narrar la batalla d'Úbeda, o de les Navas de Tolosa:

Et los moros que y revellavan et guerreavan deffendiéndose, assacaron de fazer unos estrumentos de fierro que sembravan por la tierra, a danno de los cristianos, et eran fechos a manera de abrojos, et llámales la estoria "cardos de fierro", et sembráronlos et echáronlos por todas las passadas del rio de Guadiana; et avie en ellos quatro aguijones, et como quier que aquel cardo de fierro que dezimos, o abrojo, caesse en tierra, el uno d'aquellos aguijones siempre se parava derecho a arriba, et fincava en los pies a los omnes et en las unnas a los cavallos (PRIMERA CRÓNICA 1955, p. 695)

Tirant, al nord d'Àfrica, es troba assetjat en un castell i tem que l'enemic minarà els murs.

E ordenà que fos feta una contramina, i en totes les cambres baixes fossen posats bacins de llautó, per ço que, com caven en la mina e són prop d' haver-la cavada, si bacins hi ha, com donen lo colp ab lo pic en aquella cambra on lo baci és, tantost ressona: en especial, si n'hi ha molts que estiguen los uns prop dels altres, fan gran remor (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 339, II, p. 327)

Efectivament, gràcies a aquest recurs els defensors del castell poden evitar que els sigui minat. Eiximenis, al capítol que tracta «com los assetjats se deuen guardar de caves o d'altres cauteles», explica el mateix recurs:

Si los assetjants caven dejús lo mur, a açò los assetjats deuen haver l'ull obert ... Après, si d'açò han sospita, posen al peu del mur endins bacins buits, e atenen si faran poc ne molt de so, car si ho fan, senyal és que la terra dejús se mou per aquells qui fan les caves dejús lo mur (cap. 309)

L'elemental giny que empra Tirant d'anar com a ambaixador a la ciutat de l'enemic amb la finalitat exclusiva de veure de quantes forces disposa i de fer d'espia (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 307, III, p. 261) no és un recurs ignorat per Eiximenis, el qual escriu:

És bona cautela fényer-se valer pau ab son contrari e trametre-li persones avisades, sots excusa de tractar pau, les quals entenen bé a l'estol dels contraris i a qui són, ne quants, ne quins comportaments fan, ne si han molta vianda o poca, o si han pau ab si mateix e així de les altres circumstàncies (cap. 231)

Abundosos són, no res menys, al *Tirant lo Blanc*, els ginys, recursos, cauteles i fins i tal “comandos” que es fan en la mar. La terminologia marinera de la novel·la compta amb un important estudi de l'almirall Guillén, que ha aclarit bon nombre de termes i de circumstàncies del llibre de Martorell i de Galba (GUILLÉN 1969). Eiximenis comença de tractar de “batalla per mar” amb una clara distinció, ben palesa al *Tirant*, i així escriu el docte franciscà:

Batalles de mar se fan comunament ab dues maneres de veixells. La primera és ab naus, així com en l'occean vers ponent de l'estret de Gibraltar fins en Dàcia e fins en Noruega, passant per Portugal e per Viscaia e per Gascunya e per Bretanya fins en Flànders e en Anglaterra. Aquestes naus són poques e forts e més aptes per batallar que per portar càrrecs, jatsia que a tot servesquen. La segona manera de veixells per batallar en mar és apellada galea, e ab aquests veixells se fan les batalles en la mar Mediterrànea, qui dura, de llong, del dit estret de Gibraltar fins en Armènia, e, d'ample, d'Itàlia fins en Egipte. Aquests veixells en quant són llongs e estrets requeren que en temps de tempestat que ab cordes sien bé lligats per molts llocs, per tal que puixen soferir los grans colps de l'aigua de la mar e la sua tempestat (cap. 333)

Afegiré, com a dada curiosa, que, tractant de les galeres, diu Eiximenis que:

ara en aquest temps solen catalans apellar la banda dreta banda de Sancta Maria, e l'esquerra banda de Sanct Jordi; e açò és així ordenat per tal que pus prestament cascú entena lo lloc a que serà apellat quan sia hora o necessitat (cap. 336)

En una batalla naval, per ordre de Tirant, «de cascuna de les naus llançaren los rampagolls, e tengueren-se molt fort, car no s'en podien anar encara que ho volguessen» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 164, I, p. 574; GUILLÉN 1969, p. 56). Aquesta operació és aconsellada per Eiximenis:

Si en mar alcun príncep ha estol de naus, que en temps de batalla ab rampagolls les ajust e les faça enfrenellar e els git ponts damunt, per los quals los combatents córreguen així com per una plaça, e llavors cavallers e hòmens de terra poden bé ajudar als mariners (cap. 268)

Un dels estratagemes marítims més interessants de la novel·la és aquell gràcies al qual només amb onze naus i dues galeres l'estol de Tirant sembla compost de setanta-quatre vaixells de guerra, la qual cosa fa fugir els turcs enemics. De nits ixen, de primer, els vaixells de guerra i darrera «tots los baleners e totes les barques de les naus; après, les barques dels peixcadors; e les barques que no tenien arbre alçaven un llarg bastó o un rem e lligaven-lo fort, o al cap del bastó posaven una llum dins un faró» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 164, I, p. 573). L'èxit d'aquest estratagema és total; però Eiximenis ja l'havia previst:

E de fet en mar havem vist sovint que trenta galees ne prenien cent per esta manera, car les trenta venien en descuit e havien ab si qualsque cent llaüts detràs, portants falles enceses sobtosament, així que aparia un infinit estol; e per esta via les trenta galees, firent vigorosament, tolien lo cor e el poder als contraris e els vencien (cap. 230)

L'estratagema de l'avisat mariner que, a Rodes, crema la nau del capità dels genovesos i aixeca així el setge de l'illa ha estat estudiat per Dámaso Alonso com a model de perfecta i minuciosa descripció i mostra de l'intelligent art de Joanot Martorell (ALONSO 1951, p. 185-187), i per l'almirall Guillén des del punt de vista de la tècnica marinera (GUILLÉN 1968). Fóra absurd intentar de resumir les pàgines en que Martorell explica, sense que hi hagi ni un mot que sobri ni un mot que hi manqui, l'hàbil i complicada operació de l'avisat mariner, episodi del *Tirant* que tothom recorda (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 106, I, p. 328-332). Eiximenis, dient que la pren d'Arxafat, «famós corsari en Líbia», esbossa allò més essencial del cop de ma de l'avisat mariner: «Si galeres combaten a forts naus, e altes, e bé aparellades, dix que deuen metre foc a una galea, la pus vella, o a llurs bateus, e encendre los dits bateus, e, encesos, que els acosten a la nau, ab cordes, una galea remant deçà e altra dellà» (cap. 334).

Quan Tirant és recollit al nord d'Àfrica, després del naufragi, «lo primer pas que donà eixint de la casa, caigué tot estès ab los braços oberts e estesos». Els moros interpreten aquesta caiguda com un mal averany, però ell replica:

No haveu llevat bon juí, car jo he nom Blanc, e la lluna és clara, blanca e bella ara en aquesta hora que só caigut, e la lluna restà en dret del meu cap e dels braços senyalant lo camí que jo dec fer, e no és restada atràs ni al costat, e les mies mans són restades obertes e esteses devers la lluna, per què demostra que jo, ab ajuda de la divina Potència, tinc de conquistar tota la Barberia (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 301, II, p. 248)

L'anècdota és prou coneguda, i sol atribuir-se a Escipió en desembarcar a l'Àfrica, i així la reporta Frontí (*Stratagemata*, I, XII, 1). Eiximenis també la narra:

Gal-lus Fabi, emperador dels tartres, sí feia son poder d'esquivar fetilleries e de girar en bé tots senyals qui vinguessen, car si en l'entrada de la terra que volia conquerir caigués en terra, deia que era senyal que la terra lo volia per senyor (cap. 247)

Els paral·lels assenyalats, i que podrien ampliar-se, encara que potser no permeten assegurar que Joanot Martorell s'ha inspirat en Eiximenis, per bé que fóra molt estrany que desconegués el *Dotzè del Chrestiaà*, ens corroboren, una vegada més, que el *Tirant lo Blanc* és una novel·la fermament fonamentada en una realitat autèntica o, si es vol, que és un ver document d'una època. Insistim que el *Tirant* no és un llibre de cavalleries, com és l'*Amadís de Gaula*, ans una novel·la cavalleresca, com el *Curial e Güelfa* i el *Jean de Saintré*, i que, si volem trobar una obra semblant en la literatura castellana, ens caldrà adduir el *Victorial* de don Pero Niño, que és la biografia d'un cavaller que existí realment. La figura de Tirant, equivalent al Conestable d'Eiximenis, en posar de relleu el seu geni com a estrateg, es dibuixa acusadament com la d'un gran cavaller, de cap manera com la d'un burgès, com cavaller fou Joanot Martorell, que tant odi tenia als burgesos i als juristes.

La consideració dels efectius sol ésser una bona mesura per a calcular el sentit de realitat en una obra literària medieval, car generalment s'hi adverteix una decidida tendència a exagerar les xifres, tendència que no és absent en molts cronistes. Les cançons de gesta i els llibres de cavalleries posen en moviment exèrcits nombrosíssims, que de vegades compten amb un nombre de guerrers superiors al d'habitants d'un país o d'una gran ciutat.

Cerquem, en primer lloc, amb quants homes d'armes Tirant lo Blanc acut en auxili de Constantinoble, ja que Martorell només diu que el contingent hi anà en «onze galeres» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 116, I, p. 369). Quan el nostre cavaller ha arribat a la capital de l'imperi grec, l'Emperador l'informa que té possibilitats per a pagar un exèrcit de 200.000 homes durant vint o trenta anys. Però en realitat en aquell moment només compta amb 60.000 combatents que són a la frontera, lluitant amb els turcs; a Constantinoble i a les terres encara dominades pels grecs n'hi ha més de 80.000, i els genovesos que arriben, amb quaranta naus, són 25.000 (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 123; I, p. 390-391). Això fa un total de 165.000 homes, al qual cal afegir les forces comandades per Tirant, que és el que intentem de determinar.

Poc després Tirant, a la mateixa ciutat, fa fer mostra de la gent, o sia una parada de tots els efectius de que disposa, que munten quaranta-vuit esquadres que fan un total de 183.000 homes, de la qual cosa inferim que 3.812 homes constitueixen una esquadra (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 132, I, p. 421). Aquesta mostra és feta en plena guerra, i per tant no pot reflectir el total de defensors de l'imperi perquè, simultàniament, hom lluita a la frontera amb els turcs.

Més endavant les gents de l'imperi es veuen augmentades per dos reforços: les cinc naus grosses que tramet el Mestre de Rodes, amb 2.000 combatents, i les set naus, amb 5.000 homes, enviades pel rei de Sicília (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 139, I, p. 452, and cap. 154, I, p. 519). Tots aquests reforços, com és sabut, arriben a Constantinoble únicament com a mostra de reconeixement i afecte a Tirant i resten incorporats al seu propi exèrcit. L'Emperador, ponderant el gran ajut que ha rebut de Tirant, diu: «Só jo molt obligat a Tirant, que deu mília hòmens a llur despesa me serveixquen per amor d'ell: aquests que ara són venguts e los qui lo Gran Mestre de Rodes li tramès» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 155, I, p. 524). En aquest compte entren, doncs, els 2.000 homes de Rodes i els 5.000 de Sicília; els 3.000 que hi manquen per a arribar a la xifra de 10.000 són, evidentment, els que arribaren juntament amb Tirant. Sabem que Tirant arriba a Constantinoble amb onze galeres, cosa que vol dir uns 272 homes en cada vaixell. Aquesta dotació per galera no correspon pas amb les que es dedueixen de les naus grosses trameses pel Gran Mestre de Rodes ni de les naus del rei de Sicília, car a aquelles corresponien 400 homes i a aquestes 714. En canvi, Antoni de Capmany indica que en un vaixell de guerra medieval, a la Mediterrània, hi solien anar, a més de la tripulació, de 140 a 300 homes (DE CAPMANY 1961, p. 62-63), quantitat que inclou els 272 de cadascuna de les onze galeres de Tirant.

Els 3.000 homes de l'expedició de Tirant són una mostra de prudent mesura i de realisme per part de Joanot Martorell. El cronista Ramon Muntaner, que era la persona que més bé podia saber-ho, ens informa clarament dels contingents que Roger de Flor porta a l'imperi grec, en la famosa expedició que, en una certa part, és inspiradora de la trama del *Tirant lo Blanc*. Escriu des de la seva alqueria de l'Horta de València el cronista de Peralada:

Així, con foren recollits, foren, entre galees e naus e llenys e tarides, trenta-sis veles, e hac-hi mil e cinc-cents hòmens de cavall per escrit, arreats de totes coses, salvant de cavalls; e hac-hi ben quatre mília almogàvers, e ben mil hòmens de mar de sou, menys dels galiots e dels mariners qui eren del navili. E tots aquests eren catalans e aragonesos, e la major part menaven llurs mullers o llurs amigues, e llurs infants (MUNTANER 1951, cap. 201, p. 22)

Per tant, descomptant la tripulació, les dones i les criatures, Roger de Flor porta a Grècia 6.500 combatents, en trenta-sis vaixells, per tant, 180 homes d'armes per vaixell. Martorell, en la seva novel·la, ha estat més moderat que la realitat històrica.

Hem vist que les forces cristianes que defensen l'imperi grec són avaluades una vegada en 165.000 homes i una altra en 183.000. Dels contingents moros, el *Tirant lo Blanc* en dona diverses quantitats. Acabades les treves, l'Emperador comunica al seu consell que «és venguda infinida morisma», i fa una enumeració dels exèrcits de diversos reis que, sumats, arriben a la xifra de 239.000 homes d'armes (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 239, II, p. 122-123). Si sumem aquestes quantitats màximes dels efectius de les forces oposades, cristianes i mores, arribem a la suma de 422.000 combatents, i si considerem que, en temps de Martorell, el regne de València tenia uns 400.000 habitants i la ciutat 75.000, caurem en la temptació d'arribar a la conclusió que el nostre novel·lista s'ha posat a exagerar. A això ens podria induir, encara, el fet que el rei d'Anglaterra, l'any 1454, creia, amb gran optimisme, que podia arribar a mobilitzar fins a 19.000 homes, i que Carles el Temerari de Borgonya, el 1473, reuneix un màxim de 14.800 combatents (LOT 1946, p. 117 and 139).

Aquestes xifres grosses abunden en la part del *Tirant lo Blanc* que transcorre al nord d'Àfrica. Considerem només les més grans. En un cert moment, els moros reben un socors constituït per deu reis, «e lo menys que cascun d'aquests portava eren quaranta-cinc mília combatents», més el rei de Belamerín, amb 80.000, cosa que fa la important xifra de 530.000 homes d'armes (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 321, II, p. 297). Més endavant, la gent que milita sota les ordres de Tirant forma en set batalles, les xifres de les quals són donades, i sumen en total 79.000 homes, els quals s'oposen a un conjunt de 90.000 enemics (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 386, I, p. 405, and cap. 387, II, p. 406). Quan, temps després, es tracta d'enviar un nou auxili a Constantinoble, l'ambaixador Melquisedec assegura que «Tirant pot traure de la Barberia doscents cinquanta mília combatents» (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 390, II, p. 412); i, en efecte, la suma dels efectius que concentra a Contestina arriba a 214.000 (MARTORELL, DE GALBA 1969, cap. 401, II, p. 427).

Encara que sempre és possible que en aquestes darreres xifres calgui veure la intervenció de Martí Joan de Galba, còmode recurs al qual sempre ens aferrem quan alguna cosa no concorda gaire en la segona secció del *Tirant*, aquestes grosses xifres no són rares en cronistes medievals de la més alta reputació. Segons un contemporani de Martorell i dels esdeveniments, el bizanti Calcòndilas, els turcs que s'empararen de Constantinoble l'any 1453 eren 400.000 combatents. Encara que això és segurament, una exageració, aquest detall ens permet de considerar que el *Tirant lo Blanc* es manté en una mesura molt digna d'un novel·lista, al qual, en principi, són llegendes certes llibertats que haurien d'ésser defenses als historiadors. Hem vist que, en la primera campanya de Tirant a l'imperi grec, els màxims efectius són 183.000 per a l'exèrcit cristià i 239.000 per a l'exèrcit turc. I comentàvem que aquestes xifres ens podien emmenar a suposar una grossa exageració per part de Joanot Martorell. Ara bé, tots sabem que Bernat Desclot és unànimement considerat un cronista veraç, objectiu, amesurat i rigorós. Quan Desclot narra un fet que va viure intensament, com és la invasió de Catalunya per Felip l'Ardit de França, l'any 1285, diu, de primer, que la host invasora comptava amb 17.000 homes de cavall, 18.000 ballesters i 100.000 homes de peu, «o pus». Després enumera la host francesa per escales, que són set, més la impedimenta, i la suma total ateny la xifra de 248.700 homes d'armes (DESCLOT 1950, caps. 131 i 137, p. 64 i 116-118, i nota 12). És gairebé la mateixa que la de l'exèrcit turc del *Tirant*. Desclot, testimoni presencial de la campanya i considerat com a cronista modèlic, dona aquella xifra. ¿Gosarem blasmar Martorell per haver-ne donada una altra, una mica inferior, en les pàgines d'una novel·la? Val a dir que és segur que el veraç Desclot exagerà; i Ferdinand Lot, també exagerant pel cap baix, diu que en la invasió de Catalunya de Felip l'Ardit el contingent francès era d'uns 12.000 combatents (LOT 1946, I, p. 240), o sia el cinc per cent del nombre que dona Desclot. Si cronistes com Desclot i Calcòndilas han exagerat tant en donar els efectius d'exèrcits que conegueren, ben justificat resta el *Tirant lo Blanc* si algú li vol retreure inversemblança en les xifres de combatents. Don Felixmarte de Hircania, heroi d'un llibre de cavalleries del qual es burlà Cervantes, una vegada, ell tot sol, fa fugir un exèrcit d'un milió set-cents mil combatents. Això si que és exagerar; però això no pot esdevenir-se al *Tirant lo Blanc*, novel·la on «comen los caballalleros, y duermen y mueren en sus camas, y hacen testamento antes de su muerte, con otras cosas de que todos los demás libros deste género carecen».

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALONSO, Dámaso, 1951. "*Tirant lo Blanc*, novela moderna", *Revista valenciana de filología*, I, p. 179-215.

CURTIUS, Ernst Robert, 1955. *Literatura europea y Edad Media latina*, I, México-Buenos Aires.

- DE CAPMANY, Antoni, 1961. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, I, Barcelona.
- DE RIQUER, Martí, 1968. *L'arnès del cavaller, armes i armadures catalanes medievals*, Esplugues de Llobregat-Barcelona.
- DESCLOT, Bernat, 1950. *Crònica*, edition of M. Coll i Alentorn, Barcelona: Els Nostres Clàssics, IV.
- EIXIMENIS, Francesc, 1484. *Dotzè del Chrestia o Regiment de prínceps e de comunitats*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona.
- GIMÉNEZ SOLER, A., 1909. *Itinerario del rey don Alfonso de Aragón y de Nápoles*, Zaragoza.
- GUILLÉN, Julio F., 1969. *Lo marinero en el Tirant lo Blanch*, Madrid: Instituto de la Marina.
— 1968. “Un golpe de mano en el siglo XV”, *Revista General de Marina*, 174, p. 651-658.
- IVARS, P. Andreu, 1923. “El escritor fr. Francisco Eximénez en Valencia”, *Archivo Ibero Americano*, XX, p. 228-23.
— 1925. *Archivo Ibero Americano*, XXIV, p. 350-364.
- LOT, Ferdinand, 1946. *L'art militaire et les armées au Moyen Age*, II, París.
- MARTORELL, Joanot, DE GALBA Martí Joan, 1969. *Tirant lo Blanc*, pròleg i text de Martí de Riquer, Barcelona: Biblioteca Breve de Bolsillo, 2 vols.
- MONREAL Y TEJADA, Luis, 1971. *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, discurs de recepció en la Real Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, gener.
- MUNTANER, Ramon, 1951. *Crònica*, Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, VI.
- PRIMERA CRÓNICA, 1955. *Primera Crónica General de España*, Menéndez Pidal, R. (ed.) II, Madrid.
- ROGERS, A., 1962. “Hoton versus Shakell: a ransom case in the court of chivarly, 1390-5”, *Nottingham Medieval Studies*, VI, p. 74-108
— 1963. *Nottingham Medieval Studies*, VII, p. 53-78.